

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРІГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

І. Н. ВОЙЦЕХІВСЬКА

ПРОБЛЕМИ АРХЕОГРАФІЇ У ТВОРЧОСТІ В. С. ІКОННИКОВА

Розвиток історичної науки у середині ХІХ ст. вимагав розширення та поглиблення джерельної бази наукових досліджень, необхідним елементом яких було, з одного боку, виявлення невідомих документів, а з другого – опублікування їх та запровадження до наукового обігу. Культура історична вимагала культури археографічної як невід’ємної складової загального розвитку науки.

Добре розуміючи цю необхідність, Іконников поставив собі за мету висвітлити історію пошуку, збирання та публікації документів. Зазначимо, що до середини ХІХ ст. історики такого завдання взагалі перед собою не ставили. Однак, археографічні прийоми широко застосовувалися на практиці.

Відомо, що публікація історичних джерел у Росії почалась від 1767 р.¹, хоча на той час загальноприйнятого визначення терміну “археографія” ще не було. Однак, у ХVІІ-ХVІІІ ст. західноєвропейські вчені використовували термін “археографія” як опис старожитностей. На початку ХІХ ст. на Заході це слово зникає з ужитку, а з’являється у Росії. На початок строєвської експедиції зміст “археографії” зводився до пошуку та опису рукописів, а з утворенням Археографічної комісії її завданням вже було “видання в світ джерел вітчизняної історії”². Відтоді слово “археографія” пов’язане з публікацією історичних джерел. Однак на практиці виявилось, що комісія публікувала не тільки самі джерела, але й давала їх науковий опис. Тому під “археографією” стали розуміти збір, опис та видання історичних джерел.

Зауважимо, що саме в цьому сенсі розумів Іконников археографічну діяльність, однак поширював методи роботи з документальним матеріалом на історіографічні джерела, про що свідчить сам підхід вченого до огляду, систематизації, висвітлення джерел, тобто підготовчого етапу видавничої діяльності.

Основну увагу вчений сконцентрував на археографічній роботі наукових історичних товариств, серед яких окремо виділив археологічні, географічні та етнографічні товариства. Приділяє увагу вчений також

тогочасній періодиці. Окрім цих двох напрямів, Іконников торкнувся питань роботи археографічних експедицій, їх пошуків, знахідок, діяльності різноманітних комісій тощо.

Пильна увага вченим в “Опыте русской историографии” була приділена діяльності археографічних експедицій, наслідком роботи яких послужило віднайдення численних пам’яток старожитностей, опрацювання їх і видання. Іконников докладно висвітлює історію Археографічної експедиції Строева, яка, на його думку, відкрила новий етап у дослідженні російської історії³. Він зазначає, що експедиція розпочала свою роботу 15 березня 1829 р. і протягом року побувала в Архангельській і Вологодській губерніях, оглянула архіви Вологди, Устюга та ін. міст, виявила цінні матеріали у монастирських та церковних архівах. Всього за декілька місяців були описані матеріали 200 архівів та бібліотек⁴. Найбагатшими з них виявились зібрання духовних установ: Синодальної бібліотеки в Москві та Софійської в Новгороді. Іконников пише, що експедиція Строева дотримувалася точного копіювання документів із збереженням мовних особливостей, стилю та різних маргіналістичних поміток. Весь комплекс документів, який вдалося відшукати та опрацювати у 1832 р. був представлений до Академії Наук. Це сприяло тому, що 24 грудня 1834 р. була створена Комісія для видання документів, завданням якої і стало видання Строевського доробку. На цій базі й була закладена майбутня Археографічна комісія.

Іконников зазначає, що вже на початку своєї діяльності (1836-1838) комісія звернула увагу на архіви західної і південно-західної Росії. Так, у 1837 р. вона отримала від гродненського віце-губернатора колекцію документів на російській, польській, латинській та французькій мовах, що торкалися історії Ливонського ордену 1227-1576 рр. та акти 1646-1760 рр. з історії Росії та Польщі. В 1840 р. Комісія одержала документи Віленського університету та Віленського трибуналу⁵, а через два роки при Статистичному комітеті Вільно була заснована Тимчасова Археографічна комісія для опрацювання, опису та публікації місцевих документів: актів, літописів, сказань.

Досить докладно та предметно Іконников зупинився на археографічній діяльності наукових товариств від кінця XVIII ст. до середини XIX ст.

Перше наукове товариство, що виникло при Московському університеті у 1771 р. – “Вольное российское собрание”, ставило своєю метою “удосконалення російської мови і наук взагалі”⁶. Іконников зазначає, що через певні причини діяльність товариства не можна назвати плідною і активною. По-перше, на початковому етапі діяльності товариства в Москві спалахнула епідемія чуми, по-друге, майже третину товариства склали іноземці, а багато діячів вітчизняної науки жили не в Москві. Попри несприятливі обставини товариство на початку 1770-х років розпочало підготовку “Российского словаря” (видати не вдалося), підготувало “Церковный Словарь” (у 4-х ч.) та “Введение в Астраханскую топографию”.

Крім цього, Товариство протягом одинадцяти років (1774-1783 рр.) існування видало 6 томів “Опыта Трудов Вольного российского собрания при императорском Московском университете”, де видрукувані літописи, грамоти, іноземна література, численний історичний інформативний матеріал тощо⁷. Приділяє увагу вчений і діяльності Казанського товариства любителів вітчизняної словесності, що існувало при Казанському університеті з 1805 до 1834 р. і видавало свої “Труды”, про які Іконников досить не високої думки і вважає, що це товариство взагалі не виконало поставлені перед ним завдання.

При Харківському університеті діяло Наукове товариство, що видавало “Труды” та “Сочинения студентов”, поряд з якими публікувалися дослідження історико-юридичного характеру⁸.

Іконников пише, що деякою мірою роль археографічної комісії взяло на себе Одеське Товариство історії і старожитностей, що виникло 25 березня 1839 р. При ньому був створений музей, де зберігалася численна колекція старожитностей, предмети старовини, картографічний матеріал, матеріальні пам'ятки, серед яких 102 цінних рукописи, 140 грамот, 270 малюнків та креслень, 246 карт тощо. За період свого існування Товариство видало 13 томів Записок (1844-83 гг.) і ряд окремих видань⁹.

Серед т. зв. “місцевих” товариств він називає Товариство Нестора-літописця, що розпочало свою роботу у 1873 р. і видавало “Чтения”. Перша книжка вийшла друком під редакцією В.Іконникова у 1879 р. Всього товариство впродовж 1879-1914 рр. видало 24 книги, деякі з яких у кількох випусках¹⁰.

Окремо вчений виділяє Археологічні товариства, що існували на той час у Росії. Серед них Археологічне товариство у Петербурзі (травень 1846 р.), Археологічне товариство у Вільно, Археологічне товариство у Москві, яке було утворене у 1865 р. з ініціативи гр. О.С.Уварова. Це товариство мало свою бібліотеку та колекцію старожитностей, протягом 1867-1868 рр. видавало “Археологический Вестник” (6 вип.), у 1867-1882 рр. “Труды Московского Археологического общества” (по 3 вип. на рік). Ці видання вміщували чимало матеріалів, досліджень та заміток з російської, візантійської і слов'янської археології, а також з давньої історії народів Росії (татар, кавказьких племен, фінів та ін.). Значне місце належало публікації матеріалів археологічних досліджень, професійної терміносистеми, рецензій на вітчизняні та закордонні видання¹¹. На його сторінках публікувалися праці І.Срезневського, Д.Самоковасова, П.Єфименка, М.Калачова, Д.Іловайського, В.Антоновича та багатьох інших вчених.

Ще одна група наукових інституцій, які вели пошуково-археографічну діяльність, – це товариства, що вивчали географічну та етнографічну історію Росії. У Петербурзі у 1846 р. виникло Імператорське Російське географічне товариство, яке ставило собі за мету пошук та систематичне вивчення історико-географічних, статистичних та етнографічних матеріалів, що

висвітлюють історичний розвиток Росії. Товариство друкувало “Записки” (1846-1859 рр., 13 томів); 1861-1864 рр. – щорічно по 4 книги; 1867-1876 рр. – 7 томів суто з загальної географії. Крім цього членами товариства були підготовлені і видані “Географические известия” (у 3-х т.), “Вестник географического общества” (по 6 книг щорічно з 1851 до 1860), “Известия географического общества” (з 1865 р. – щорічно по тому), “Этнографический сборник” (1853-1864 рр., 6 томів), “Записки императорского Русского географического общества по отделу этнографии” – 9 томів. У виданні цих праць брали участь відомі вчені того часу: К.Неволін, М.Надеждін, К.Кавелін, І.Срезневський, В.Даль, П.Іванов, Л.Майков, В.Ламанський, В.Мілютін, П.Єфименко, Я.Головацький, П.Рибников та ін.¹² Іконников зазначає, що товариство має значну сітку місцевих кореспондентів, свою бібліотеку та архів, опис якого вміщений в “Известиях географического общества”. У ряді видань цього товариства друкувалися бібліографічні покажчики поточної географічної, етнографічної та статистичної літератури.

Також Іконников називає плідним щодо археографічної діяльності Товариство природознавства, антропології та етнографії, що видавало з 1864 р. свої “Известия”. До сучасного вченому періоду вийшло друком більше 40 томів. Товариство мало Музей прикладних знань та антропологічну колекцію.

Закінчуючи огляд археографічної діяльності історичних, церковних та інших наукових товариств у Росії, Іконников називає відомі закордонні товариства, серед яких “Королевське товариство північних антикварів в Копенгагені” (засн. 1825 р.), азіатські і географічні товариства в Парижі і Лондоні (1849 р.), Краківське учене товариство (1816) тощо.

Далі Іконников зупиняється на виданнях учбових округів та вищих навчальних закладів: “Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси” (10 т., 1867-1874), “Памятная книжка Кавказского учебного округа” (1802-1880), “Ученые записки” и “Известия Московского университета” (1866-1872), “Ученые записки” и “Известия Казанского университета”, “Университетские Известия” Київського Університету (з 1861), “Записки Новороссийского Университета” (з 1867 – 40 томів) та ін. Всі вони несуть суттєве інформативне навантаження з огляду на наукову та педагогічну діяльність вузів, звіти їх структурних підрозділів, дослідження архівного матеріалу. Однак серед такого розмаїття напрямів наукових досліджень на сторінках цих видань публікувалися і документальні пам’ятки, акти, епістолярії, описи, огляди документів. Так, в київських “Университетских известиях” надруковані звіти Любовича та Багалія про огляди матеріалів західноруських та малоросійських архівів, їх склад, чисельність, комплектність та різновиди матеріалів¹³.

Називає Іконников і ряд видань, що торкаються національної української культури. Це, перш за все, збірники “малоросійських пісень”

М.Цертелева, М.Максимовича, А.Метлинського, М.Закревського¹⁴. Ці видання увійшли до вітчизняної класики усної народної творчості.

На початку XIX ст. вийшов друком перший збірник українських пісень, зібраних і опублікованих кн. М.Цертелевим. В своїх "Рассуждениях", що передують публікації текстів пісень, яких автор подає десять, – він зазначає: "В них (піснях – *I.V.*) виявляється типовий геній народу, дух його, звичаї зображуваного часу і, зрештою, та чистота світогляду, якою завжди вирізнялися малороси і яку досі ретельно зберігають як єдиний спадок предків своїх, що вцілів від жадоби народів, що їх оточували!"¹⁵ Ці слова, написані майже два століття тому, сучасні і актуальні сьогодні, як і цертелевський відомий вислів, що вже став афоризмом: "Слово – одяг думок; воно змінюється й часом, і політичними переворотами, і самою освітою народу"¹⁶.

Автор збірника декілька разів повертається до питання самостійності існування "малоросійської мови", яка, за його словами, була мовою окремою і переважала в південних регіонах нашої вітчизни¹⁷.

Особливо відомим і значущим є "Сборник украинских песен" Михайла Максимовича, який тричі видавався: двічі – у Москві і один – у Києві. До першого видання (1827 р.) увійшло 130 пісень чоловічих та жіночих, які яскраво репрезентували українську пісенність і про які захоплено відгукувалися М.Гоголь та О.Бодяньський; до другого видання (1834) увійшло 113 чоловічих українських пісень. Більш фундаментальним і класифікованим виступає третє (1849 р.) київське видання пісень, де автор наводить 20 українських дум, 4 з яких побачили світ вперше. Однак, зазначимо, що В.Іконников не зупиняється детальніше на питаннях усної народної творчості і тим більш докладно не висвітлює основні проблеми її вивчення.

Отже, праця Іконникова засвідчує, що едиційна наукова археографія в Україні бере свій початок з середини XIX ст. і пов'язується як з діяльністю наукових історичних інституцій і товариств широкого профілю, так і з іменами окремих вчених-істориків, джерелознавців, що були ініціаторами та засновниками пошукової археографічної діяльності.

Найавторитетнішим центром виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України XIV-XVIII ст. була Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (1843-1921).

Комісія опрацьовувала і успішно випробовувала основні напрями археографічної діяльності: 1) джерельна евристика (виявлення, пошук, збирання історичних джерел); 2) вивчення і відбір джерел для публікації; 3) підготовка їх до видання на основі розробленої методики передачі тексту, високої культури археографічного оформлення публікацій; 4) написання монографічних досліджень на основі джерел, що друкувалися.

Комісія видавала документальні й наративні джерела, а також дослідження в галузі допоміжних історичних дисциплін з конкретно

історичної проблематики. Едиційна методика, розроблена київськими вченими, організаційна структура комісії та основні напрями її діяльності справили значний вплив на формування вітчизняної археографічної практики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹⁸

¹ *Степанский А.Д.* Археографическая база и археографический фонд исторической науки // СА. – 1991. – № 1. – С.41.

² *Степанский А.Д.* Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы, 1996. – № 3. – С.16.

³ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т.1. – Кн.1. – С.248.

⁴ Там само. – С.250.

⁵ Там само. – С.259.

⁶ Там само. – С.296.

⁷ Там само. – С.297.

⁸ Там само. – С.302.

⁹ Там само. – С.303.

¹⁰ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.1. (1873-1877) / Под ред. В.С.Иконникова. – К., 1879. – 317 с.

¹¹ Там само. – С.310.

¹² Там само. – С.314.

¹³ Там само. – С.331.

¹⁴ *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – 64 с.; *Максимович М.* Сборник украинских песен. Изд-е 3-е. – К., 1849. – 114 с.; *Малороссийские песни.* – Изд. 1-е. – М., 1827 г.; *Украинские народные песни.* – Изд. 2-е. – М., 1834; *Метлинский А.* Думки і пісні та ще дещо. – К., 1839; *Закревський Н.* Старосвітський бандуриста: У 3-х кн. – М., 1860-1861.

¹⁵ *Цертелев Н.* Вказ. праця. – С.2.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С.4.

¹⁸ Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип.1. – К., 1993. – С.7.